

MENİNSKİ'YE GÖRE XVII. YÜZYIL İSTANBUL TÜRKÇESİNDE /ı/ ÜNLÜSÜ

Mertol TULUM*

ÖZ

Meninski'nin *Thesaurus* isimli eseri, tarihî Türkçe araştırmaları için temel kaynaklardandır. Üç cildi Türkçe-Latince sözlük niteliğindeki *Lexicon (1680)*, bir cildi Türkçe-Arapça-Farsça-Latince kelimelerin dizini biçiminde düzenlenmiş *Onomasticum (1687)* ve *Grammatica Turcica (1680)* adlı gramer ile birlikte beş ciltlik bir takım teşkil eden eser önemli bir çeviri yazılı metin malzemesidir. *Thesaurus XVII. yüzyılda* yazılmış en güvenilir eser olma özelliği dolayısıyla çok başvurulmasına rağmen, ayrıntılı biçimde incelenmemiş; hem gramer, hem de sözlük kısımları yeterince değerlendirilmemiştir. Meninski, İstanbul'da bulunduğu uzun yıllarda, *XVII. yüzyıl Türkçesi*'ni öncelikle konuşulan dil seviyesinde; zamanının eğitimli yöneticileri, sanat ve ilim adamlarıyla yakın ilişkide bulunmanın sonucu olarak da, yazılan ve okunan dil seviyesinde doğrudan duyarak ve okuyarak öğrenme imkânı bulmuştur. O'nun bu çalışmalarının sonucunda kaleme aldığı *Grammatica Turcica* (=Türkçe'nin Grameri) adlı gramer kitabı, bu yüzyıla ait bütün çeviri yazılı metinlerin yorumlanmasında tek ve en güvenilir kaynaktır. Bu incelemede Meninski'nin gramerinde yer alan bilgiler ışığında günlük *konuşma dili* ve *edebiyat dili* (okuma dili) seviyelerinde olmak üzere XVII. yüzyıl Türkçesi'nde /ı/ sesinin değeri, bu sesin değışikleri (=allophonic variants) ele alınacak, böylece Meninski'nin *Thesaurus*'ta aktardığı bütün çeviri yazılı malzeme de kendi bilgileriyle değerlendirilmiş ve yorumlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Meninski, 17. Yüzyıl, İstanbul Türkçesi, /ı/ ünlüsü.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

/I/ VOVEL IN THE 17TH CENTURY ISTANBUL TURKISH ACCORDING TO MENINSKY

ABSTRACT

Thesaurus written by Meninsky is one of the main sources of historical Turkish researches. It is also a collection of transcription texts and set of five books. These five books are *Lexicon* three volume Turkish-Latin dictionary (1860); *Onomasticum* an index of Turkish-Arabic-Persian-Latin vocabulary (1867) and *Grammatica Turcica* a grammar of Turkish. An overall review and research of the books both for dictionary and grammar parts have not been done in spite of the fact that it is reliable source and is referred frequently of 17th century Turkish monographies. First of all, Meninsky learned 17th century colloquial Turkish while he was living in Istanbul, then with the help of his close relationship with educated men like governors, artists and scientists he improved his literary language by listening and reading. *Grammatica Turcica*, written by him as a fruit of this studies, is the main and most reliable source for interpretation of text in the 17th century Turkish. In this paper, the phonic value and allaphanic variants of the /i/ vowel in the 17th century Turkish will be discussed in colloquial and written languages under the light of Meninsky's grammar e.i. *Grammatica Turcica*. So, all written materials given by Meninsky in *Thesaurus* on this topic will be reviewed and discussed.

Key Words: Meninsky, 17th century, Istanbul Turkish, /i/ vowel

GİRİŞ

Meninski'nin üç cildi Türkçe-Latince sözlük niteliğindeki *Lexicon* (1680), bir cildi Türkçe-Arapça-Farsça-Latince kelimelerin dizini biçiminde düzenlenmiş *Onomasticum* (1687) olmak üzere dört ciltlik sözlük ve *Grammatica Turcica* (1680) adlı gramer ile birlikte beş ciltlik bir takım teşkil eden büyük eseri *Thesaurus* çok önemli bir çeviri yazılı metin malzemesidir. Tarihi Türkçe araştırmaları bakımından büyük değer taşıyan bu anıt değerli eser ayrıntılı bir biçimde incelenip işlenmiş olsaydı, ilgili bulunduğu yüzyıl Türkçesi üzerine Illésházy (Németh, 1967) ve Harsány'nin (Hazai, 1973) metinleri gibi oldukça geniş ya da Georgievitz gibi (Németh, 1968) daha küçük metinler üzerinde yapılmış çalışmalarda elde edilmiş sonuçlardan daha önemli sonuçlar elde edilebilirdi.

Meninski'nin eseri sonraki yıllarda yazılmış olan bir çok gramer ve sözlüğe kaynaklık ettiği gibi, çeviri yazılı metinler üzerindeki bunlara nispetle yeni monografik çalışmalarda da XVII. yüzyılın en güvenilir tanığı olarak bu esere hep baş vurulmuştur; ama hiçbir araştırmacı O'nun gramerini de, sözlüğünü de yeterince değerlendirme girişiminde bulunmamış, yalnızca ilgili konularda karşılaştırma yapmak için kendince yeterli bulduğu ölçüde örneğini kullanmıştır. Özellikle gramerinde yer alan, Johanson'un ilgi çekici tezindeki (1979) 'Reaktionserscheinungen (tepkime görüntüsü)' diye yorumlanmış şekilleri açıklayıcı *nötr* (= düzlük ve yuvarlaklık bakımından eşit) *ünlü* ile doğrudan ilgili kıymetli bilgi (bkz. s. 72) ile, özel bir işaret kullanmasa da¹ böyle bir sesi temsil etmekte olduğu şeklinde yorumlanabilecek olan çok sayıdaki işaretlemesi göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğu gibi², yine gramerinde verdiği bilgiler ve *Lex.* ile *On.*

¹ Diğer çeviri yazılı metinlerde genel olarak bu ünlüyü *e* temsil eder.

² Johanson (1979, 71, 133) Meninski'nin sözlüğünde *I* sınıfı eklerinin (sadece {miş} ve {ci} için örnek verir) daha ziyade palatal (ön damaksıl, ince ünlülü) şekilleriyle karşılaştığını ve O'nun örneklerinin muhtemelen biraz daha koruyucu olduğunu söyler; ancak bu hüküm birkaç ek ve örneğe dayandırılmış olduğu için doğru ve yerinde sayılamaz; çünkü *Lexicon* 'da meselâ yalnızca {mİş} ekinin bile kalın-ince düzenine bağlı bulunduğunu gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. İllesházy (1668) ile Harsány (1672) el yazmalarında da düzenli olarak *i* bulunduğunu kaydeden Johanson, Brendemon'un da, üzerinde çalıştığı malzemede {mİş} ve {CI} eklerinin daima *i* ile yazılmış olduğunu belirlediğini kaydeder, ayrıca da O'nun /s/ ve /C/'nin her iki ekteki {ı} üzerinde muhtemelen koruyucu bir etkide bulunmuş olduklarını düşündüğünü aktarır. Johanson'un bu konudaki hükmü şudur: "Açıkça görüldüğü gibi, bu sınıf morfemlerinin bilhassa uzun süre korunmuş incelikleri söz konusudur".

Halbuki önceden belirlenmiş görüşle destek olmak üzere *Lex.* 'ten seçilmiş bir kaç örnek yerine bütün örnekler *Gr.* 'de yer alan ünlü değerleriyle ilgili açıklamaların ışığında değerlendirilmiş olsaydı, Meninski'nin belli ünsüzlerin önündeki /i/ sesiyle ilgili

'daki çok sayıda örnek, Boeschoten (1988) için de, epeyce emek vererek kurallara bağlamaya çalıştığı, Evliya'nın kapalı /e/ gibi kök sesleri ya da bir çok ek üzerindeki değişik seslendirme uygulamaları örneklerini yorumlamakta güvenilir bir yol gösterici ve daha ileri sonuçlar elde etmekte ufuk açıcı olabilirdi.³

XVII. yüzyıla ait çeviri yazılı metinler üzerinde yapılmış olan çalışmalarda bu metinlerde bulunan malzemeler işlenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu monografik çalışmalarda ortaya konan sonuçlar, dudak uyumu gibi meselelerin incelenmesinde metinlerdeki benzerlik ve farklılıkları yorumlamak için karşılaştırmalar yapmak hususunda sağladığı imkân açısından, ayrıca ortak noktalara ulaşabilmek için gerekli dayanaklar olarak çok değerlidir; nitekim Johanson, ilk kez kullandığı *Azeri Türkçesi* çeviri yazılı metinleri ile, Hazai'ninki başta olmak üzere, benzeri monografik çalışmalarda işlenen *Orta Osmanlıca* çeviri yazılı metin malzemelerini birlikte kullanarak bu metinlerde düzensiz ve birbiriyle çelişik işaretlemelerin sebebini açıklamak girişiminde bulunmuş ve dudak uyumunun tarih içindeki uygulanış işlemini teorik bir yaklaşımla kurala bağlamaya çalışmıştır. Şu var ki, transkripsiyon metinleri üzerindeki çalışmalarda yapılan değerlendirmeler mevcut örneklere dayanır, dolayısıyla varılan sonuçlar ister istemez örneklerin sınırladığı bir alan içinde elde edilmiş olur. Farklı malzemeler üzerindeki çalışmalarda ortaya çıkan sonuçların birbiriyle çelişmesi, ya da aynı metin içinde birbirinden ayrı değerler gösteren örneklere dayanılarak yapılan yorumların çeşitlenmesi bir metnin örneklerine bağlı kalınmış olmanın kaçınılmazlığındandır. Bu tür çalışmalar hep birbirine atıfta bulunur, bu da ya kendi örnekleri üzerindeki değerlendirmeyi doğrulamak, ya da yine örneklerin ortaya koyduğu birbiriyle çelişen durumları açıklamak adına yapılır, çünkü karşılaşılan çelişkilerin yorumlanmasında güvenilir bir *canlı kılavuz* yoktur. Ne var ki, Meninski gibi büyük dil bilimcilerin bırakmış oldukları gramerler, kendileri

işaretlemelelerini daha sağlıklı olarak yorumlamak için oldukça geniş bir bakış açısı sağlanmış olurdu ve O'nun işaretlemelerinde bir öbek ünsüz önünde, kimi zaman aynı kelimedede /l/ ile birlikte yer vermiş olduğu ve uyuma aykırı görüntü yansıtan /l/ 'nin, bir aralık sesi, /l/ 'nin bir değişimi olması gerektiği hesaba katılmış olur ve söz konusu örnekler damak uyumuna aykırı biçimler olarak görülmezdi.

³ Boeschoten bunun yerine "kalm-ince ayırımı ile ilgili Arapça kelimelerin seslendirilmesi konusunda elde bir ölçü bulunmadığını" ileri sürüp Redhouse'un sözlüğüne bağlı kalarak bu sesleri uygunlaştırma yoluna gitmiştir, halbuki *Seyahatname*'nin hemen hemen bütün Arapça kelimelerinin seslendirilmesi için Meninski biricik ve en güvenilir yol gösterici olarak seçilmeli idi.

artık olmasa bile, yaşadıkları çağın dili için en canlı kaynaklar ve en güvenilir kılavuzlar sayılmalıdır.

Avrupalı dil bilginlerinin Türkçe üzerine yazdıkları gramerler de çeviri yazılı metin malzemeleridirler, çünkü hepsinin ortak bir özelliği bulunur: ayrı bir abecenin işaretlerini kullanmaları, demek ki Türkçe'nin seslerini başka bir abece ile işaretlemeleri. Ama bu gramerlerin öteki çeviri yazılı metin malzemelerinden ayrıldığı çok önemli bir yön vardır, o da örnek olarak aktardığı malzemeyi aynı zamanda bütün yönleriyle açıklamaya çalışmış olduğu dilin yapı ve kurallarını göstermek için kullanmış olmalarıdır. Bunun önemi şudur: örneklerin işaretlenmesinde, görülegeldiği gibi, çelişkiler bulunabilir, ama bunlar için gramerlerde her zaman bir açıklama bulunur ve bu açıklama ya gerçekten var olan bir ayrı durumun açıklamasıdır, ya da çelişen örnekler arasındaki yanlış yazılmış olanları belirlemek için kullanılabilir bir kılavuzdur. Bu yüzden bir gramerin örnekleri için çeviri yazılı metin malzemeleri üzerindeki çalışmalarda yapıldığı türden yorumlara gerek duyulmaz.

Osmanlı Türkçesi üzerinde yapılacak eş zamanlı araştırmalarda birinci sıradaki kaynaklar Avrupalı dil bilimcilerin yazdığı gramerler olmalıdır, bunlar arasında en değerlisi de Meninski'nin *Grammatica Turcica* (=Türkçe'nin Grameri) adlı eseridir. *XVII. yüzyıl Türkçesi*'ni çok uzun yıllar bulunduğu imparatorluk başkenti İstanbul'da öncelikle *konusulan dil* seviyesinde bütün özellik ve nitelikleri ile tanıyan, üstlendiği görevler gereği toplumun üst basamaklarında yer alan eğitilmiş kişiler, yöneticiler, sanat ve ilim adamlarıyla yakın ilişkide bulunma imkânı bulmuş olarak da, bunların bir yandan konuştukları, öte yandan yazıda (resmî yazışmalarda ve edebî yazılarda) kullandıkları dili *yazılan ve okunan dil* seviyesinde yine bütün yönleri ile doğrudan duyan ve öğrenen Meninski işte bu yüzyılın Türkçesi'ni adı geçen eserinde bütün ayrıntıları ile yansıtmaktadır. Bu gramer, denilebilir ki, şimdiye kadar yayımlanmış olan bu yüzyıla ait bütün çeviri yazılı metinlerin yorumlanmasında tek ve en güvenilir kaynaktır; yeterince yararlanılmaması bir yana, ciddi bir çalışmaya konu edilmemesi ise *Osmanlı dönemi Türkçesi* üzerindeki çalışmalar adına oldukça hayıflanılacak bir durumdur.

Aşağıda sunulan incelemede Meninski'nin gramerinde yer alan bilgiler ışığında *günlük konuşma dili* ile *edebiyat dili* (okuma dili) seviyelerinde olmak üzere *XVII. yüzyıl Türkçesi* 'nde /v/ sesinin değeri ve bu sesin değişimleri (= allaphonic variants) ele alınacak, böylece Meninski'nin

Theaurus' ta aktardığı bütün çeviri yazılı malzeme de kendi bilgileriyle değerlendirilmiş ve yorumlanmış olacaktır.

Meninski'ye göre /ı/ ünlüsü ve değişiklikleri

1. y = ı – /ı/

a. Bilindiği gibi, Arap asıllı eski Türk abecesinde /ı/ ünlüsünü aktaracak bir işaret yoktu; bununla birlikte, XIV. yüzyıldan itibaren, metinlerde gerek kelime tabanlarındaki damak ardı ünsüz seslerinin harf karşılıkları (ق , غ), gerekse bu gibi ünsüz sesleri yapısında bulunduran [tık], [cuğ], [cañız], [duğ] gibi morfemler yardımıyla, XVI. yüzyıldan sonra ise transkripsiyonlu metinler sayesinde bu sesin değeri büyük ölçüde belirlenebilmektedir. Meninski bu sesin /e/ ile /i/ arasında orta bir ses olarak çıkarıldığını, alt dişlerle dili birbirine değdirmen, ama dili daha geri çekerek ve ağız kapamaksızın daha güçlü bir solukla /i/ sesi çıkarmak suretiyle kolayca elde edilebileceğini ve bu sesi Lehlerin kendi /ı/ 'larını söylerken Türklerinkine yakın bir şekilde çıkardıklarını söyler. (Gr. s. 5). Bu sesi aktarmak için seçtiği y işaretinin kullanım sınırlarıyla ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur: “Bu harfi yukarıda belirtilen ‘katı ünsüzler’ den (= consonantes duras) [ح خ ص ض ط ظ ع غ ق] önce ve sonra gelen ünlü işareti - ‘kesr, kesre, esre’ yerine kullandım” (Gr. s. 8). Nitekim hemen hemen bütün Arapça ve Farsça kelimelerde söz konusu harflerin ön ve ardında bulunduğu var sayılan kesre bu işaretle (y=ı) aktarılmıştır:

ح (ha) : *hicāb, hıkmət, hımār, ázhıyet, fæhıs, bārıh, fātıh, ihrız, lāmıh, mādıh, muhıbb, müflıh, müzāhım, rābıh, rāhıl, sāmıh.*

خ (hı) : *hılāf, hırāş, hıredmend, hıyār, āhıret, āhır, bāhıl, dāhıl, fāsıh, kārıh, münfesıh, rāsıh, şāmıh.*

ص (sad) : *sıhāren, insırāf, hāsıl, mænsıb, münfæsıl, nāyıs, hālıs, hāmıs, muhlıs, mu‘terıs, mütebæsbıs.*

ض (zad) : *zıdd, zı‘f, zı‘, zımn, zıyā, hāzır, fāzıl, müzıh, nāzıc, vāzıh, fāyız, münkábız, münkıız, müstenfiz.*

ط (tı) : *tıbb, tıbāhāt, tıfl, tıhāl, tıhānet, tılā, ıstılāh, ıstıbār, ıstıfā, bāsıt, fātır, nāyıt, hābıt, hālıt, hātır, hāyıt, mehıt, muhālıt, muhtelit, müfırıt.*

ظ (zı) : *zıll, müstāhfız, müsteykıız, müteyākķız.*

ع (‘ayn) : ‘ıbādet, ‘ıbret, ‘ırfān, ‘ızzet, bā‘ıs, münbe‘ıs, ı‘kād, ı‘tıbār; ama: ı‘tıbār, ı‘tırāz, ı‘rāz, ı‘tā, ı‘zām.

غ (gayn) : nıdā, nılmān, nırbāl, nırvıv, nırad, nımāz, nırā.

ق (kaf) : kıble, kıdāh, kıdem, kılade, mıknātıs, sıql, sıqlıt.

Arapça kurallı birleşik yapılarda da aynı durum geçerlidir: *fî-‘urzî'n-nâs, ilâ-inkırâzî'z-zemân, bi-târîkı'l-ıhîfâ* gibi.

Sonunda düzensiz çift ünsüz bulunan Arapça ve Farsça kelimelerde bu iki ünsüz arasına girerek yeni hecenin kurucu sesi olan dar-düz ünlü de aynı davranışı gösterir: ‘*âkıll, âsıl, hısmıhık, kâhır, nâkış, sâbır, zâhım ... gibi*.

XVIII. yüzyıl Türkçesi için önemli bir kaynak olan gramerinde Viguier (1790, 42) /ı/ ünlüsünün niteliğini “tek heceli *me (= mı), ne (= nı)* 'da olduğu gibi” diyerek, ‘duyulurluğu az’ anlamındaki *muet* sıfatı ile tanıtır, hemen ardından: “bazen belli-belirsiz (mat, donuk, silik = sourd) bir *i* gibi duyulur” şeklinde bir açıklama yapar ve *babase (= babası), babame (= babamı), babane (= babanı), aleqomaq (= ahkomaq), tanemak (= tanımaq)* örneklerini verir. Daha sonra aynı sesle ilgili bir notta: “Türkçe'de duyulurluğu daha az bir ‘*kapalı (=fermé) ı* [kullandığı işaret: *e*] yoktur; *ı, r* ünsüzlerinden önce *ı* ünlüsü “duyulurluğu az (=muet) *ı* gibidir” der ve “*kelmaq* ve *kermaq* kelimelerini Fransızca *qelmaq, qermaq* gibi okumayınız” diye bir uyarıda bulunur (bkz. 50. s.).

b. Meninski'nin fonetik niteliğiyle tanıttığı bu ünlü için kullandığı işarete ince sıradaki birçok Türkçe kelimedede kök ve ek ünlülerinin karşılığı olarak yer vermesi, öyle sanıyoruz ki, bu ünlünün bir değişiminden söz etmeyi gerekli kılmaktadır.

Gr.'de böyle bir değişikten iki kez söz eder. Geniş ve gelecek zaman çekim örneğini verdiği 72. sayfada çoklu 1. şahıs için *severiz, vel (= ya da) severüz* biçimlerini kaydedip, ardından ‘hemen hemen, -e yakın’ anlamındaki *quasi* kelimesinin kısaltması olan *q.*'dan sonra *severiz* biçimini ekler. Yuvarlak ünlünün söyleyişteki bu fonetik ayrıklığına aynı sayfada tekli 1. şahısla ilgili yeni bir açıklama yaparak netlik kazandırır: “Türklerin çoğu birinci şahısta, *severem*’deki gibi, son heceyi *rem* biçiminde söyler; bununla birlikte kimileri *rim (severim)*, kimileri de ‘ - (ötrü) ile *rüm* söyleyişini tercih eder; diğerleri arasında bu sonuncusu özellikle özentisiz, senli benli konuşmada (= in vulgari sermone) her zaman kullanımdadır: *severüm* gibi; ancak ses Lehçe'nin *y (= ı)* 'sına yakındır, hemen hemen: *severim*”.

Harsány (1672)'de yer alan *bilerler (= bilirler), bilersen (= bilürsün), gyeterürler (= getirürler), yetişerdi (= yetişirdi)* ve *penyer (= penyır ‘peynir’)* (bkz. Hazai 1973, 363) örneklerindeki /ı/ ile Viguier'in (1790, 49) bir tür söyleyişe göre kaydettiği *efendim* örneğindeki /ı/, nihayet Deny'nin (1955, 26; *Terc.* 1995, 17) ‘karma (=mixte)’ diye niteleyip söz ettiği bir /ı/ değişimi,

anlaşıldığına göre, *İstanbul'un konuşma Türkçesi* 'nde XVII-XIX. yüzyıllar boyunca var olagelmiş ve XX. yüzyılın ilk yarısında da varlığını korumuştur.

Bergsträsser'in (1918; Terc. 1936, 13-14) “velar (ön) *l*, *n* ve *z* ile irtibatla barizdir” diyerek tanıttığı ve ‘mat (belli belirsiz, donuk, silik = sourd) /ɪ/’ diye adlandırdığı ses de aynı ses olmalıdır.

Deny (1955, 26; Terc. 1995, 17), önce bu ses değişiminin *geldi*, *evim* gibi kelimelerin son hecelerinde rastlanan bir *kapalı* /i/ olduğunu söyler, daha sonra da İstanbul'da eklerin söylenişinde öndeki /i/ ve gerideki /ɪ/ arasında karma bir /i/ (i) bulunduğunu belirterek *verdi* örneğini kaydeder (1955, 59; Terc. 1995, 47).

Neméth (1965; *Türkçe terc.* 1996, 27) de *benim*, *evim*, *elinde*, örneklerini vererek Vidin ve Batı Rumeli ağızlarında görülen bu /ɪ/ değişiminden söz eder ve uyumu bozan bu ünlünün görüldüğü başka örnekler de verir: *değiştım*, *soyledım*, *ızın*, *kılım*, *peynır*, *efendım*, *yedıncı*, *ıkinız*, *eylık*, *verici*, *dilim*, *dılsız*, *dipsız*, *bensız*, *gelinim*, *benim*, *ısterım*, *söylersın*, *uyur misın*, *sormış ıdın* (bkz. *Türkçe terc.* 1996, 17. ve 53. s.)

Harsány'nin *Colloquia* 'sı başta olmak üzere, bir çok transkripsiyon metni ile Avrupalılar tarafından yazılmış kimi gramerlerde *e* ile işaretlenen bu ses için Hazai (1973, 320) “muhtemelen /i/ (= /ɪ/) foneminin bir varyantıdır, bu yüzden az rastlanır” der. Daha sonra *i* ve *ı* seslerinin *r*, *l*, *m*, *n*, *z* ünsüzleri ile ilişkili bulunduğu durumlarda *e* ile gösterildiğini belirten araştırmacı şu değerlendirmede bulunur (bkz. 363. s.): “Şu kabul edilebilir ki bu gibi durumlarda /i/ ve/ /i/ fonemlerinin hususi varyantları hesaba katılabilir.” Ayrıca bkz. s. 327: “/i/ fonemi /i/ foneminin bir varyantı olarak değerlendirilmelidir”.⁴

Çeşitli dönemlerde ve dil coğrafyasının farklı alanlarında varlığı belirlenen bu /ɪ/ değişiminin fonetik niteliğini tanıtmayı amaçlayan bu açıklamalardan çıkan sonuç şudur: Bu /ɪ/ donuk, silik, belli belirsiz, bir sestir, bulunduğu fonetik çevrede kimi kez /i/ye yakın bir ses verir, ve demek ki, bu iki ses arasında sürekli bir geçiş oynaklığı bulunur, bu yüzden

⁴ Johanson (1979, 104) “nötür ünlü” saydığı çeviri yazılı malzemelerin bu *e* işaretini Hazai'nin *bilersen*, *yetişerdi* gibi örneklerde /i/ olarak okumasını fonetik yönden “kabul edilebilir” sayar, ancak morfolojik yönden uyumlu olmadığı yolundaki görüşüne karşı çıkar; çünkü O'na göre bu ünlü I- (indifference = ilgisizlik) merhalesinde ‘tepkime görünüşünü temsil etmekte olan bir ‘nötür ünlü’ dür ve fonetik bakımdan aslı bir görünüşü temsil etmeyip morfolojik bir ayrımlaşma gereğinden dolayı ortaya çıkmaktadır.

de bu ses /ɪ/ - /i/ aralığında renk kazanan, bir yandan /ɪ/'nın, öte yandan /i/'nin bir değişimi gibi değerlendirilmelidir. Meninski'nin belli fonetik çevrelerde bu sesi aktarmakta kullandığı işaretleri işte bu ölçü içinde değerlendirmek gerekir.

Öte yandan, Meninski'nin y (= ɪ) ile yazıya geçirdiği bu ünlü, aşağıda öbeleştirilmiş olarak verilen örneklerde görüleceği üzere, ancak belli ünsüz seslerle birlikte bulunabilmektedir ki başka kaynakların yukarıda verilmiş olan örnekleri de bu durumu doğrulamaktadır.

/d/ ile : – *imdi, şimdi*, ama: *imdi, şimdi*; – *çivildi, fısıldı, iñildi, silindi, dökündü, süpüründü*, ama: *budandü, süpüründü, sözüdü*; – *begendi, değiştürdü, dürüldü, eyledi, geçindi, geldi, öldü*; ama: *begendi*.

/r/ ile : *demir, (gemi) demrı, (ocağ) demrı, (sapan) demrı, (gemi) demrı, (sapan) demrı*; *eyerım* (ama: *eyrim*); *iri, ırthık, ırı (kum), ırı (yañmur)*, ama : *iri (kum), ırılanmak, ırı (sözler), ırı (yañmur)*.

/ñ/ ile : *beñiz, siñir, yeñi, yeñitmiş*.

/s/ ile : – *geyisi*; – *āhenksiz, belürsüz, deñsiz, eyersiz, fikirsiz, gemsiz, hünersiz, issiz, keyfsiz, lekesiz, mezhebsiz, nihāyetsiz, ölçisiz, perhīzsiz, rüşvetsiz, sebebsiz, şenliksiz, tüysiz, ümīdsiz, vetīresiz, yüzüz, zīnetsiz*; ama: *issüzlik, yemişsizlik*; – *idesiz, itmeyesiz, bilesiz, olmayasız, hoşlar misiz, (Ne kadar) ādemsiz*, ama: *(kaç) kişisiz*.

/t/ ile : – *köti, öti ‘ütü’, yiti ‘iti, keskin’, örti*; – *bitti, geçti, gitti, itti*; – *(táhtá) bit-i*.

Meninski kalın sıradan kimi kelimelerde 3. kişi iyelik ekini /ɪ/ olarak işaretlemiştir ve bu durum ilk bakışta olağan görünür: (*demir*) *ālāt-i*, (*kahve, kulak*) *alt-i*, (*yebān, yedek, yük*) *at-i*, (*ev*) *bisāt-i*, (*göz*) *dost-i*, (*arpa*) *ķavut-i*, (*et*) *ķurt-i*, (*añır, bañık, boynuz, çürek, deñiz, diğ, durağ ...*) *ot-i*, (*at*) *pusat-i*, (*pādişāhlerüñ*) *somat-i*, (*aķşam, kış, öyle*) *vákt-i, vāsāt-i*, (*yaya*) *zābıt-i*; ancak dikkat edilecek olursa bu kelimelerin hepsi /t/ ile kapanmaktadır ve işte bu durum önemlidir, çünkü başka seslerle kapanan kalın sıradan kelimelerde ek hep ince, /i/ olarak işaretlenmiştir: *cevāb-i, añac-i, tārāf-i, nisf-i, dezgāh-i, destgāh-i, pādişāh-i, siyāh-i, bayram-i, dam-i, tá‘ām-i, eyyām-i, çoban-i, fidan-i, oñlan-i, siçan-i, taban-i, yan-i, biñar-i, burmalar-i, hıyar-i, sāz-i*. Bunlar fiilden isim eki {-dı} iyelik ekli *ķurd-i*, kalın sıradan fiil tabanlarındaki geçmiş zaman eki {-dı} ve {-tı}, ve yine fiilden isim eki {-ı} ile yapılmış *tartı* kelimesinin ikinci hecesi *-tı* ile birlikte değerlendirildiğinde,

ince sıradan kelimelerde görülen /ı/ ünlüsü üzerinde /d/, /t/ ünsüzlerinin fonetik etkisi apaçık ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi, Viguier'in (1790) *efendim* örneği ile Deny'nin grameri (1921) ve *Principes de grammaire Turque* adlı eserindeki (1955) kayıtlarla XVIII. ve XX. yüzyıllarda *İstanbul Türkçesi* 'nde var olageldiği anlaşılan bu /ı/ değişiminin XVII. yüzyıldaki varlığı Meninski tarafından zengin örneklere dayalı olarak, ortaya çıkış şartları ve kullanım dereceleri ile ayrıntılı bir biçimde belirlenmiştir.

Bize göre bu ünlü, birlikte bulunduğu *ön ünsüzler d, t, l, n, r, s, z* 'nin boğumlanma yerlerinin, sert damağın ön kısmına, başka bir deyişle, diş yuvası gerisine (sırtına) doğru kayması, yani bu ünsüzlerin geri kıvrımlı (= retroflex) bir özellik kazanmaları ile ilgilidir. İşte bu durumda zaten geriye çekilmiş dil ile çıkarılan /ı/'nın boğumlanma yerinde de bir kayma olmakta ve dil ucu biraz öne kayarak /i/'ye çok yakın, kısa bir /ı/ değişimi duyulmaktadır; *evim* örneğinde duyulan /ı/ çeşidinin ise, /v/'nin diş-dudak (labiodental) niteliğiyle ilgili bulunuyor olması gerekir. Şunu da ekleyelim: bu ünsüz seslerin başka ünsüzlere göre başkalığı, bunların boğumlanmalarının iki tipli olmasındandır. Bunlar hem ince ünlüler gibi ağızın ön bölümünde, hem de aynı zamanda dil ucu ile boğumlanan seslerdir, dolayısı ile dil ucunun farklı yönde hareketlerinden etkilenerek değişik renkler kazanabilmekte, ön ve ardlarındaki ünlülerin fonetik renklerini de değiştirebilmektedirler.

Meninski'nin verdiği zengin örneklere rağmen, *XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesi* 'nin ünlü sesleri içinde bu sesin oldukça dar bir alanda varlığını duyurduğunu kabul etmek gerekir, düşüncesindeyiz. Viguier de (1790, 49) XVIII. yüzyılda İstanbul'un günlük konuşma dilinde *kapalı* /ı/ bulunmadığı yolundaki açıklaması yanında, *efendim* söyleyişi için “İstanbul halkının büyük çoğunluğunun, *efendim-efendim* biçimlerinden birincisini kullandıklarını, kusurlu buldukları ikinci söyleyişten kaçındıklarını” kaydetmektedir.

c. Meninski'nin *Thesaurus* 'unda bulunan örnekler arasında kalın sıradan şu Türkçe kelimelerde ön seste ve ilk hece iç sesinde *i* ile işaretlenmiş örnekler de yer alır: *irağ, iraklanmış, irtlak, irtlayıcı, irmağ, islatmak* (madefacere), *islanmış* (madefactus), *ısı* (calidus), *ısıcak* (calidus), *ısı* (calere), *ısıcak* (calere, calida), *ısıcakum* (var) (calere); *dişari* (extra), *dişarda* (extra), *dişarisî* (exterior), *dişarisi* (extra), *dişardaki* (exterior), *sıçratmak*, *yil* ‘sene’, *yilden yile*, *yilık*; buna

karşılık: دشارى *dışarı* (*exterior*), اصلامق *ıslamak* (*madefacere*), اصلائمق *ıslanmak* (*madefieri*, *madere*), اصلايجى *ıslayıcı* (*madefacere*), اصلاق *ıslağ* (*madidus*), اصلايش *ıslayış* (*madefactio*), صچرامق *sıçramak*, صچرامه *sıçrama*, صچرايش *sıçrayış*, صچراشمق *sıçraşmak*, يل *yıl*, يلق *yılığ*.

Neméth'in Vidin ağzı için dikkat çekici bulduğu *ıslat-* ile (bkz. Türkçe terc. s. 27) Bergsträsser'in kaydettiği *irtlmaq*, Meninski'nin işaretlemelerinin yerindeliliğini ve güvenilirliğini ortaya koyar. Nitekim Deny de (1955, 64; Türkçe terc. 1995, 51) *ırağ* yerine *ırağ* ve *ırmağ* yerine *ırmağ* söyleyişlerinin Meninski gibi eski ve dikkatli yazarlar tarafından belirtildiğini, bunun muhtemelen *kitaplarda kalmış* olan daha kibar bir söyleyiş olduğunu yazar. Bu kelimelerde ince duyulan ünlüye *d*, *s*, *r*, *y* gibi seslerin eşlik ettiği gözden irak tutulmamalıdır; nitekim Meninski dış ünsüzleri /d/, /t/, /l/, /n/, /r/, /s/, /z/; dış eti ünsüzleri /c/, /ç/, /ş/ ile damak önü ünsüzü /y/'nin dar kalın ünlüler üzerindeki dereceli inceltici etkisini, kalın sıradan taban ve gövdelerle eklerde /ı/ ve /u/ ünlülerini çoklukla *i* ve *ü* ile işaretlemek suretiyle oldukça düzenli bir biçimde göstermiştir.

2. ĩ = ĩ – / ĩ/ (kısa ı)

Bu da Meninski'nin işaretlemelerinde yer alan bir /ı/ değişimidir. Bu sesle ilgili olarak burada iki ayrı duruma temas edilecektir.

Bunlardan biri Meninski'nin bu ses değişimini Farsça ad ve sıfat takımlarında (izafetlerde) '*katı ünsüz harfleri*' diye nitelediği ünsüzlerle oluşan ve her zaman ortada bulunan açık hecedeki bağlayıcı düz-dar ünlü için kullanmış olduğudur. Bu ünlü çok kısadır, çok düşük bir sesle seslendirilir. Duyulurluk derecesi çok az olduğu için niteliğini (= kalitesini) belirlemek bazı durumlarda zorlaşır, bu yüzden Bergsträsser (Türkçe terc. 1936, 17) buna 'mırıltı ünlüsü' demektedir *mesh-ı cebîn*, *feth-ı memâlik*, *çârğ-ı felek*, *ferâğ-ı sâl*, *hulûs-ı kâlb*, *hırs-ı mânsıb*, *mâmâz-ı âyn*, *ârz-ı leşker*, *şerâyit-ı sulh*, *hıfz-ı nâmûs*, *kât-ı târiğ*, *ferâñ-ı bâl*, *târîğ-ı Hâğ*.⁵

İkincisi Meninski'nin Türkçe *bırakmak* kelimesini *brağmak* şeklinde aktarmasıdır. Buna *bre* ünlemi ile Farsça *trup* (< *türb*, *türüb*) ve *traş* (< *terâş*) kelimelerini de katabiliriz. Bu örnekler *br*, *tr* arasında /ı/'nın tutunmadığını ve duyulurluk değerinin /ø/ olduğunu gösterir. Batı dillerinden gelmiş olan *bratva*, *brava*, *transi*, *trinketa* kelimelerinde de aynı durum söz konusudur.

⁵ Bu izafet /i/'si /ı/ ile sonlanan kelimelerden sonra tek başına bir hece teşkil etmiş olarak / ĩ / ile işaretlenmiştir: *kâzi-ı şehri*, *kâzi-ı âsker*]. Duyulurluk derecesi pek az, çok düşük bir sesle söylenen bu kısa ünlü düşme eğilimindedir, nitekim: *kâzi-ı âsker* (sonra: *kazasker*).

Türkçe'nin kendi hece yapısına yabancı bu gibi 'çift doruklu' ön hecelerde geliştirdiği seslilendirme düzeni ya öne, ya da iki ünsüz ses arasına bir ünlü koymaktır; nitekim Meninski'de: *iskandil* (→*bolis*, < *İt. scandaglio*), *iskele* (→*portus*, *emporium*, < *İt. scala*), *iskemle* (→*scamnum*, < *Grek. scamni*), *iskombri* (→*scombrus*, < *Grek. skombros*) ve bu gün: *istasyon* (< *Fr. station*), *ispirto* (< *İt. spirito*) ve *sıta*, *sipor* gibi.

3. $\bar{y} = \bar{i} - \bar{\imath}$ / (uzun ı)

Meninski bu işareti Arapça ve Farsça kelimelerde, hece sesi olarak, 'katı ünsüzler' dediği ünsüz sesleri gösteren harflerden önce ve sonraki uzun ünlü işareti ۰ ۰ (*ye*) yerine kullanmıştır; ancak bir çok kelimedede belli ünsüz seslerin önünde incelendiğini gösteren işaretlemeler de bulunmaktadır:

ح (**ha**) : *cáhīm*, *ferāhīz*, *lahīs*, *máhīd*, *muhīl*, *náhīb*, *náhīf*, *ráhīl*, *ráhīm*, *táḳbīh*, *terhīb*, *tevḥīd*, *sārīh*; ama /e/'li ve /e/'ye yakın söylenen /á/'lı heceden sonraki hecede çoğu durumda benzeşerek incelmış olduğunu gösteren \bar{i} ile: *cerīh*, *melīh*, *merrīh*, *tedmīh*, *sārīh*, *táḳbīh*, *tásfīh*, *tásrīh* ve: *rīh*.

ح (**hı**) : *hīz*, *sáḥī*, *báḥīl*, *dáḥīl*, *teşḥīs*, *telḥīs*, *āmīḥten bīh*, *mīh*, *tārīh*, ama belli fonetik sebeplerle incelmış olarak: *temrīh*, *tevbīh*, *tevsīh*, *zernīh*, *ākīh*, *āmīḥten*, *āvīḥten*, *egīh*, *ferhīḥten*, *tevárīh*, *mesīh*, *nāsīh* ve: *sīh*.

ص (**sad**) : *básīs*, *berīs*, *eḳāsīs*, *ḡálīs*, *hárīs*, *ḥámīs*, *ḳámīs*, *rázīs*, *táḥlīs*, *táḳrīs*, *táḥvīs*; ama sözü edilen sebeplerle: *hárīs*.

ض (**zad**) : *mūzī*, *mázīnát*, *fázīlet*, *هضمیت házīmet* (krş. *هزیمت hezīmet*), *házīret*, *fázīh*, *muzīf*, *názīc*, *tefzīl*, *tefzīz*, *yá'zīd*, *ḡálīz*, *hárīz*, *'ırrīz*, *márīz*, *táhrīz*, *tá'rīz*, *tevzīh*, *tá'vīz*; ama: *tá'rīz*, *tá'vīz*.

ط (**ti**) : *ḳátī'át*, *mıḳnātīs*, *neşīt*, *sīt*, *tástīh*, *vesīt*; ama sözü edilen sebeplere bağlı olarak: *besīt*, *neşīt*, *ḳárnebīt*, *ḥálīt*.

ظ (**zi**) : *عظیمت 'ázīmet* (*عزیمت 'ázīmet*), *ázīm*, *láhzī*, *vázīfe*, *'názīr*, *tá'zīm*; ama ıslak /k/ yüzünden: *تعیظ tá'kīz*.

ع (**'ayn**) : *be'īd*, *def'ī*, *se'īd*, *za'īflıḳ* (krş. bu günkü: *zayıflık*), ama fonetik sebeplerle: *refī'*, *ḥānī'*, *mānī'*, *mühtemī'*, *ḳānī'*, *táḳrī'*, *vāsī'*, *tālī'*.

غ (**gayn**) : *ḡībet*, *rāḡībet*, *bāḡī*, *bāḡī*, *āzīḡ*, *ferḡ*, *rīḡ*, *teblīḡ*, ama ses etkileşmeleriyle: *mīḡnāk*, *tefrīḡ*, *tendīḡ*, *teblīḡ*.

ق (**kaf**): *k̄ir, lāk̄is, lezīk, nāk̄ir, fāk̄ir, hāk̄ir, tāk̄ir, tevķ̄ir, tá' līk, tátlīk, tá' vīk, tefrīk, tefrīk, telbīk, tenmīk, zemīk*; ama benzer ses tesirlerine bağlı olarak: *tefrīk, tembīk, termīk, tátbīk, tá' vīk*.⁶

Kimi Arapça ve Farsça kelimelerde, özellikle son açık hecede, söyleyişte kısalmış olan sesi *ı* ile aktarır: عاصیلق 'āsīlīk; باقی *bāqı*, قاضی *qāzı*, قاضی شهر *qāzı-ı şehir*, قاضی لشکر *qāzı-ı leşker*, قاضیسی (köy) *qāzısı*, (toprak) *qāzısı*, قاضی عسکر *qāzı-âsker* قاضیلق *qāzılīk* ve halk. قاضی *qadı*, قاضیسی *qadısi*, قاضیلق *qadıhīk*; قرمزى *qırmızı*, صراحی *surāhı* زندیق *zındīk* ve birkaç yerde /i/ ile: قاضی *qadı efendi*, *qadı-âsker*, *qadı-leşker*.

Ayrıca, Türkçe kelimelerde -pek seyrek de olsa- iç seste ve son seste ی (ye) ile yazılan /ı/ ünlüsünü *ȳ* (= *ī*) ile işaretlediği görülür: *don-ī* (→exterior), یرلیغ *yárlīm*, *yarlīm* (→absolutio, mandatam, venia); ama buna karşılık: یرلغ *yarlīm* (→venia), یرلوق *yarlık* (→præstare) [krş. Farsça'da: یرلیغ *yarlıgh*, bkz. *St.*]. Bunun özellikle kapalı hecelerde yazılışı aktaran bir işaretleme olması yanında açık hecelerde yalnızca edebî dile ait bir söyleyiş değerini yansıttığını unutmamak gerekir. Aruzla yazılmış şiirlerde heceler kapalı değilse, vezne bağımlı durumlarda uzun okunmak zorundadır; okunduğu gibi ezberlenir, ezbere okunduğu zaman da böyle okunur: krş. *Şerbeti karşumda tuttī hūriler ... , ... Lezzeti dāhī şekerde yok idī-* (XV. yy., Süleyman Çelebi. *Mevlid*); *Benī candan usandırdī cefādan yār usanmaz mī-* (XVI. yy., Fuzuli. *Divan*).

⁶ Arapça kelimelerde /i/ ardındaki boğazlı /k/ sesinin ön damaksillaşması ve /k'/ (*ıslak* k) gibi söylenir olması için Meninski'nin yazımı değiştirilmiş olarak kaydettiği şu örnek çok ilgi çekicidir: ترقیم *terkīm*. Arapça'da ق (**kaf**) ile ترقیم biçiminde yazılan ve 'yazma, yazı ya da rakamla belirtme; çizme, karalama; sözleşme' anlamlarına gelen bu kelime *On*'da iki yerde (→compactum, compromissum) üç kez böyle yazılmıştır. *Lex. 'in* ilk baskısında ترقیم 'e yer verilip 'vītiosè pro ترقیم (= ترقیم'e göre kusurlu olarak) diye açıklama konmuş, ikinci baskıda ise hiç yer verilmemiştir. Yukarıda kaydettiğimiz *tefrīk, tátbīk* gibi kelimelerin bu gün ön damaksıl /k/ ile *tatbik, tefrik, talik* biçiminde söylenir olmaları, bu gelişmenin XVII. yüzyılda da var olduğunun bir delili sayılmalıdır].

KAYNAKÇA

BERGSTRÄSSER, G., “Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 72 (1918) s. 233-262; Türkçe terc. AKKAYA, M. Ş., *Türk Fonetigi*, İstanbul, 1936.

BRUINESSEN, M.- BOESCHOTEN H., *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden, 1988.

DENY, J., *Grammaire de la langue Turque - Dialekte Osmanli*, Paris, 1921; Türkçe terc. ELÖVE, A. U. *Türk Dili Grameri –Osmanlı Lehçesi*. İstanbul, 1941-1953.

DENY, J., *Principes de grammaire Turque*, Paris, 1955; Türkçe terc. ŞAHİN, O. *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları* (Türkiye Türkçesi), Ankara, 1995.

HAZAI, G., *Das Osmanisch-Türkische im XVII Jahrhundert Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*, Budapest, 1973.

JOHANSON, L., “Die westoghusische Labialharmonie” *Orientalia Suedicana* 27-28, 1978-1979, s. 63-107.

MENINSKI, F., *Grammatica Turcica (=Gr.)*, Vienna, 1680.

MENINSKI, F., *Lexicon I-III. (=Lex.)*, Vienna, 1680.

MENINSKI, F., *O n o m a s t i c u m Latino-Turcico-Arabico-Persicum simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persicum*, Vienna, 1687.

NEMÉTH, G., *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion.* - Budapest, 1965, Türkçe terc. GÜZEL, A., *Vidin Türkleri. Dil-Folklor-Din*, İstanbul, 1996.

NÉMETH, G., “Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits”. *Alash*, 18, 1968, 263-271.

STEINGASS (=St.), F. A., *Comprehensive Persian-English Dictionary*, (2. baskı), Beyrut, 1970.

VIGUIER, *Elements de la Langue Turque*, İstanbul, 1790.